

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

NƏSİBƏ HÜSNALI QIZI ABBASOVA

**PAREMİO-FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN (AFORİZMLƏRİN)
TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ**

**(L.N.TOLSTOYUN “HƏRB VƏ SÜLH” ROMANININ
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TƏRCÜMƏ MATERIALLARI ƏSASINDA)**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ -2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Lalə Hüseyn qızı Quliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin**
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə «___» _____ 2016-cı il saat «__»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___» _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma dövründə multikultural idarəetmə prosesinin elmi-tətbiqi mexanizminə çevrilən tərcümə sənəti ictimai-mədəni inteqrasiya ideyalarına xidmət edir. Dillərin ən çətin tərcümə olunan sahəsinin – frazeoloji ifadələr sisteminin cümlətipli, universal sintaktik struktura malik, sabit predikativ tərkibli vahidlərinin (atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər, pəremiyalar, idiomlar, ibarələr və s.) nəzəri-tipoloji xüsusiyyətlərini öyrənərək onların dil-translyator problemlərini həll etmək müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dillərin leksik-frazeoloji səviyyələrinin tipoloji təhlili müasir dilçilik nəzəriyyələrinin kvintessentiv inkişafı baxımından çox aktualdır. Kvintessentiv inkişaf dedikdə nəzəri dilçiliyin funksional və elmi-metodoloji rəqurslarından bir çox ciddi linqvistik problemlərin prioritet həlli nəzərdə tutulur.

Pəremio-frazeoloji dil vahidlərinin (PFDV-lər) tərcümə problemlərinin nəzəri-analitik araşdırılması praqmatik-tətbiqi mahiyyət daşıyır və metadil-empirik tədqiq istiqamətlərinin koordinat mərkəzində duran əsas məsələlərdən sayılır.

Tədqiqatın obyektı olaraq cümlətipli frazeologizmlərin kommunikativ-generativ ifadə vasitələri: pəremio-frazeoloji dil vahidləri (atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər, kəlamlar, pəremiyalar, ibarələr və s.), yəni hər bir dildə müxtəlif sintaktik struktur formasına malik universal-analitik konstruksiyalar (UAK-lar) götürülür. Öz intensiv-dil və ictimai-fəlsəfi funksionallığı ilə seçilən PFDV-lər həm ifadə formasının lakonikliyinə, həm də sabit struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji cümlə, minimal frazeoloji mətn (və ya frazeoloji mikromətn) keyfiyyəti nümayiş etdirir.

Tədqiqatın predmeti. Aforizmlər dilin leksik-frazeoloji səviyyəsinin relyativ vahidi kimi nitqdə komplikativ resurs keyfiyyəti (lazım gəldikdə hazır ifadə kimi işlədilmə potensialı) əks etdirərək pəremio-frazeoloji ifadələr qismində hər bir dilin frazeoqrafik lüğət fonduna daxil olan “spesifik funksiyalı” dil vahidləridir. Aforizmlərin sabit struktur, frazeoloji semantik səciyyəsinin öyrənilməsi, onların digər dillərə tərcümə problemlərinin tənziplənməsi tədqiqat işinin araşdırma mərkəzində durur.

Dissertasiya işinin praktik-təcrübi materialı olaraq böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsində işlənmiş pəremio-frazeologizmlər və onların xüsusi növü olan aforizmlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiya işinin aktuallığı müasir dilçilikdə dilin paremioloji ifadələrinin frazeoloji semantikasının və sabit qrammatik-struktur səciyyəsinin öyrənilməsi, müxtəlif sistemli dillərdə yaranan PFDV-lərin mental leksik-semantik özəlliklərinin araşdırılması, milli və ya beynəlmiləl relevantlığının tərcümə olunma imkanlarının açıqlanması, praqmatik-funksional işlənmə perspektivliyinin, həmçinin tərcümə vasitəsilə dilin frazeoqrafik lüğət fonduna daxilolma yollarının müəyyən edilməsidir.

Tədqiqat işinin elmi mahiyyətinin əsasını cümlətipli frazeoloji vahidlərin dildə ifadə olunma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən universal-analitik konstruksiyaların (UAK-ların) və PFDV-lər üzrə aforizmlərin aparıcı freym-anlayış (bir neçə yaxınmənalı linqvistik anlayışın ümumi terminoloji təqdimi) qismində təhlili və onların transformativ-tərcümə problemlərinin sistemli tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Təqdim olunan tədqiqat işi PFDV-lərin digər dillərə transformasiya problemlərinin araşdırılması və keyfiyyətsiz tərcümənin qarşısının alınması məqsədi daşıyır. Eyni zamanda Azərbaycan və rus dillərində aforizmlərin frazeoloji dil vahidi olaraq linqvistik xüsusiyyətlərinin nəzəri dilçilik mövqeyindən tədqiqi, onların intensional (daxili tərkib) və implikasiyalı (zahiri əlamət) keyfiyyətlərinin tərcümədə əlaqələndirilməsi və müqayisə edilməsi vəzifəsi durur.

Tədqiqatın fərziyyəsi. PFDV-lər sistemində aforizmlərin frazeoloji-semantik xarakterinin aşkarlamasında nəzəri və tətbiqi dilçiliyin rolu getdikcə daha da güclənməkdədir. Dünyanın müxtəlif dillərində yaradılan aforizmlərin tədricən ümumbəşəri intellektual sərvətə çevrilməsi prosesinin sürətləndirilməsi, həmçinin internet dövrünün nanotələblərinə (Vikipediya, portal, sayt və s. səviyyələrdə) cavab verə bilən elektron Azərbaycan aforistik tezaurusunun əcnəbi dillərdə yaradılması və bu prosesdə tərcümənin beynəlxalq medial rolunun gücləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın metodu. Dil potensialının linqvokulturoloji mahiyyətini əks etdirən PFDV-lərin mürəkkəb inteqral/diferensial xüsusiyyətlərinin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və bu ifadələrin transformativ-tərcümə problemlərinin tədqiq olunması müasir dilçiliyin müqayisəli, təsviri-tipoloji metodlarına əsaslanaraq aparılmışdır.

Tədqiqat işi qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur:

1. Dilin paremio-frazeoloji vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətlərini ümum-nəzəri və tipoloji cəhətdən səciyyələndirmək;
2. Aforizmlərin dilin paremio-frazeoloji vahidləri sistemi tərkibində linqvistik-üslubi özəlliklərini və analitik/konseptoloji mahiyyətini şərh etmək;

3. Universal-analitik dil konstruksiyalarının konstitutiv əlamətlərinin başqa dillərə düzgün transformasiya prinsiplərini müəyyən etmək;

4. Paremio-frazeoloji dil vahidlərinin tərcümə problemləri barədə linqvistik-nəzəri müddəaları ümumiləşdirmək;

5. Aforizmlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı yaranan dil-üslub problemlərinin həlli yollarını tənzimləmək;

6. Paremio-frazeoloji dil vahidlərinin implisit və eksplisit xüsusiyyətlərinin tərcümədə çatdırılması üsullarını təkmilləşdirmək;

7. İnternet dövrünün nanotələblərinə cavab olaraq Azərbaycan aforizmlərinin elektron tezaurusunu əcnəbi dillərdə təşkil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ilk dəfə olaraq cümlənin frazeoloji vahid kimi dil müstəvisində siqnikativ mənə sistemindən konseptual-nominativ səviyyəyə keçidinin nəzəri dərk edilməsi, paremio-frazeoloji vahidlərin linqvistik ifadə mexanizmlərinin açıqlanması, həmçinin aforizmlərin frazeoloji semantik-struktur və representativ-ekspressivlik özəlliklərinin tərcümə vasitəsilə başqa bir dildə yaradılma imkanlarının kompleks şəkildə tədqiq olunmasıdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Bədii təfəkkürlə məntiqi düşüncənin yaradıcı əlaqəsini əks etdirən paremio-frazeoloji dil vahidlərinin tərcümə problemlərinin həlli: a) medial aforistik lüğətlərin (klassik nəşr və ya elektron-onlayn şəklində) yaradılmasında; b) müxtəlif sistemli dillərdə predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər səvyyəsinin tipoloji öyrənilməsi üzrə mühazirə kurslarının təşkilində; c) interdisiplinar elm sahələrində (paremiologiya, aforistika və s.) müvafiq mövzu üzrə aparılan tədqiqat işlərinin nəzəri mənbəyi kimi istinad ədəbiyyatı rolu oynaya bilər.

Müdafiyyə təqdim olunan müddəalar bunlardır:

1. Dilin predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər qrupu və onların tərcümə modelinin müəyyənləşdirilməsi üçün klassik cümlənin frazeoqrafik vahidə (konseptual-nominativ ifadəyə) çevrilməsi hadisəsində cümlənin relyativ parametrlərinin (qrammatik-sintaktik, məntiqi-semantik və s.) sistem halında öyrənilməsi vacib olduğu kimi, problemin paralel linqvistik cərəyanlarla (tərcüməşünaslıq, mətnşünaslıq, linqvokulturologiya və s.) qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməsi də zəruridir;

2. Paremio-frazeoloji dil vahidlərin konnotativ-evrisemik (genişmənalılıq) dil mahiyyətinin aşkar edilməsi, aforizmlərin müəllifli frazeologizmlər təmsil edən freym-anlayış qismində təhlili və tərcümə vasitəsilə onların transformativ-diskurs özəlliklərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır;

3. Paremio-frazeoloji vahidlərin tərcümə problemlərinin, daha dəqiqi,

bədii tərcümənin linqvistik transformasiya prinsipləri çərçivəsində həll etməyin mümkünlüyü dil intensivliyinin ifadə imkanlarını artırır və aforizmlərin tərcüməsinin aid edildiyi bədii tərcümə sahəsinin ümumi dilçiliklə əməli (təbii) və nəzəri əlaqəsi referentiv tərcümə meyarlarını aşkara çıxarır;

4. Rus və Azərbaycan frazeologiyasının semantik və formal-dinamik aspektlərdən (FV-lər sistemi, PFDV-lər, UAK-lar və s.) öyrənilməsi, tədqiqatın təsviri-tipoloji və müqayisəli metodlar əsasında araşdırılması, həm də stereotip tərcümə nümunələrinin orijinalı ilə tutuşdurulması gələcək tərcümələrin mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsini labüd edir;

5. Müasir ədəbi-mədəni inteqrasiyada xalqların zəngin metaforik-linqvistik irsinin əxz edilməsi, dillərin paremio-frazeoloji vahidlər müxtəlifliyinin mənimsənilməsi, o cümlədən onların düzgün və təhrifsiz transformasiyası prosesində nəzəri və ümumi dilçiliyin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

6. Müasir dövrdə dünya xalqlarının bir-biri haqqında əldə ediləcəyi informasiyanı yeni bir mənbədə – internetdə (onlayn tezauruslar/aforistik düşüncə vahidləri və s. şəklində) və müxtəlif dillərdə əks olunması məqsədilə tərcümə sənəti daha da inkişaf etdirilməlidir;

7. Aforistik ədəbi qaynaqların ədəbi-linqvistik tədqiqi böyük bir tarixi dövrü əhatə etsə də, bu istiqamətdə yeni nailiyyətlər qazanmaq üçün stereotip-aforistik irsə yenidən nəzər salmaq məqsədəuyğundur;

8. Dilin əsas vəzifəsi ictimai ünsiyyət vasitəsi olmaqdırsa, tərcümənin də əsas missiyası dillər və mədəniyyətlərarası kreolyativ ünsiyyətin uğurla həyata keçirilməsi, fərdi aforistik fikrin bəşəriləşdirilməsidir;

9. Müasir rus və Azərbaycan dilləri müstəvisində bir dildən digərinə tərcüməsində baş verən fərqli linqvistik təzahürlərin müəyyənləşdirilməsi, habelə ana dilimizin yüksək tərcümə intensivliyinin, rus paremio-frazeoloji dil vahidlərinin funksionallığına milli paremio-frazeoloji ifadələrin keyfiyyətli qarşılıq verə bilməsi imkanlarının genişləndirilməsi mütəxəssislər üçün zəruri şərtidir.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası və tədqiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları beş beynəlxalq elmi konfransda (Azərbaycan, Bakı–2008; yenə orada–2010; Rusiya Federasiyası, Moskva–2012; Çexiya, Ostrava–2012, Türkiyə, İstanbul–2015) və ümumrespublika elmi konfranslarında (Bakı, ADU, 2006-2013ci illər) Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən keçirilən doktorantların və gənc tədqiqatçıların (XIV, XVI) elmi konfrans materiallarında şərh olunmuşdur. Dissertasiya işi üzrə ümumilikdə 12 elmi məqalə (o cümlədən bir məqalə M.V.Lomonosov adına Moskva

Dövlət Universitetinin dərc etdirdiyi “Xəbərlər” nəşrində – Filologiya. Dil nəzəriyyəsi seryası, 3/2015-ci il), 9 tezis çap etdirilmiş, həmçinin “Aforizmlər və tərcümə” (müəll. Q.Məmmədov və F.Abdullayeva, Bakı, Azərneşr, 2010) adlı praktik-metodiki vəsaitin elmi redaktorluq işi görülmüşdür.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı (270), leksikoqrafik mənbələr (40), bir cədvəl-əlavə və müqayisə edilmiş 130 nümunədən (Azərbaycan və rus dillərində) ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 142 səhifədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsədi, vəzifələri, fərziyyəsi, metodoloji əsasları, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar əhatə edilmişdir.

Dissertasiyanın **“Dilin paremio-frazeoloji vahidləri. Universal-analitik konstruksiyalar və aforizmlər”** adlanan birinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Dilin paremio-frazeoloji vahidlərinə dair ümumi və nəzəri-tipoloji müddəalar”** adlanır. Burada paremio-frazeoloji dil vahidlərinin rus, Avropa və Azərbaycan dilçiliyində nəzəri öyrənilmə təcrübəsi, onların dil sistemindəki tarixi-universal təsnifatı, diferensial definisiyası və transdil (leksik-sintaktik) statusu barədə elmi mövqə və konsepsiyalar müfəssəl şərh edilir. Bu məqsədlə frazeologiyada dilin paremio-frazeoloji vahidlərinə dair məlum nəzəri müddəalar tipoloji-analitik təhlilə cəlb edilir, terminoloji istilahların funksionallıq və uyğunluq dərəcəsi müqayisə olunur, mövcud problemlə bağlı ziddiyyətli məqamlara (nəzəri və terminoloji) tənqidi münasibət bildirilir.

Nəzəri ümumiləşdirmədə rus və Avropa alimlərinin (F.Sössür, Ş.Balli, M.İ.Mixelson, Y.İ.Polivanov, A.A.Bulaxovski, A.İ.Yefimov, S.İ.Abakumov, A.A.Reformatski, A.İ.Smirnitski, V.L.Arxağelski, V.V.Vinoqradov, N.N.Şanski, B.A.Larin, A.V.Kunin, N.N.Amosova, V.N.Teliya, J.Hauserman, V.Flayşer, E.Piirainen, R.Gläser, U.Croft, A.Naciscion və b.) cümlətipli frazeologizmlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə klassik və müasir elmi-praktik görüşləri müqayisə edilərək dəyərləndirilir.

Azərbaycan frazeologiyasında bu problemin elmi-tipoloji aspektdən öyrənilməsində bu və ya digər dərəcədə rol alan dilçilərin: B.Çobanzadə, F.Ağazadə, Ə.Dəmirçizadə, N.Məmmədov, A.Axundov, Y.Seyidov, M.Tağıyev, İ.Rəhimov, Ə.Orucov, H.Bayramov, Z.Budaqova, F.Zeynalov, F.Hüseynov, M.Adilov, T.Hacıyev, Z.Əlizadə, K.Abdullayev, İ.Həmidov,

M.Mirzəliyeva, N.Seyidəliyev, N.Vəliyeva, Q.Mahmudova və başqalarının elmi iddiaları məqsədyönlü şəkildə izlənilir. Bir sözlə, milli frazeologiyada cümlətipli frazeologizmlərin ilkin təqdimatından (“hazırqəlib ifadələr”) tutmuş müasir nəzəri təsnifatınadək (dil-transyarus keyfiyyətləri) müşahidə edilən cari prosesin qısa xülasəsi təqdim edilir.

İlk növbədə, bu sahədə “hökm sürən” terminoloji təqdimat xaosluquna nəzər salmaq, cümlətipli və ya predikativ tərkibli frazeologizmlərin dilçilikdə “adlandırılma” təcrübəsinə (məs., sabit dil ifadələri, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər, cümlətipli frazeoloji birləşmələr, frazeoparemioloji vahidlər, kommunikativ frazeoloji vahidlər, paremioloji söyləmələr, idiomatik cümlələr/ifadələr, sintaktik frazemlər, kollokasiyalar, polifrazemlər, frazeoreflekslər/frazeoreplikalar, aksiomatik ifadələr, parafrazalar/aforistik ibarələr, frazeoloji mikromətnlər, sabit minimal - linqvistik konstruksiyalar və s.) aydınlıq gətirmək və sadalanan terminlərdən daha düzgününü seçmək zərurəti vurğulanır. Paremiofrazeoloji dil vahidləri (PFDV-lər) termininin beynəlxalq səviyyədə tanınma amilinə görə daha münasib olması məntiqi sayılır, bu, tədqiqat işinin də qarşısına qoyduğu əsas məqsədə uyğun gəlir.

Frazeoloji vahidlər sisteminin (FV-lər) sözə və ya cümləyə ekvivalentlik kriteriyalarını dilin frazeologizmə həddlərində araşdırmaq cəhdi tədqiqatçıya müasir nəzəri ümumiləşmələr aparmaqla PFDV-lərin tərcümə problemlərinin müəyyən edilməsinə konfedensial imkanlar verir.

Dildə frazeologizmə prosesinin: a) leksikləşmə, b) nominativləşmə, c) konseptləşmə mərhələlərinin təbii yekunu olaraq cümlətipli frazeologizmlərin frazeoqrafik vahidə çevrilməsi hadisəsi illüstrativ nümunələr vasitəsilə təqdim olunur. Məs.: 1) frazeoloji birləşmə: “gözünün acısını almaq” – (mürğüləmək) leksik vahid kimi: söz /nominativ məfhum, morfoloji vahid kimi: fel; 2) predikativ tipli frazeoloji birləşmələr: a) atalar sözü “Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz!” – xüsusi intonasional cümlə/hökm; b) aforizm “Bir saat səbir yüz il ömrə bərabərdir.” (L.N.Tolstoy, “Hərb və sülh”, IV cild, səh.49) – cümlə /aksiom anlamını bildirir. Göründüyü kimi, son iki nümunədə (atalar sözü və aforizm) cümlənin konseptləşməsi (“Özünümdafə”; “Dözüm”) – konseptual-semiotik kodlaşma müşahidə olunur. Müasir dilçilikdə konseptləşmə – insanın dillə idrak fəaliyyətinin empirik informasiyalar müstəvisində ontoloji anlayışlar fəvqünə yüksələrək linqvistik ümumiləşdirmə keyfiyyəti əxz etməsi deməkdir.¹ Beləliklə,

---

¹ Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с. ISBN 978-5-98993-133-0

cümlətipli FV-lərin konseptləşməsi onların dildə məntiqi ümumiləşdiricilik/dəyərləndiricilik və s. funksionallığından qaynaqlanır.

Müasir frazeologiyada paremio-frazeoloji ifadələrin nitqdə konseptuallıq/fakültativlik, “klişeləşmə” (frazeoloji nominativləşmə), konnotativ-semantik dəyişikliklərə məruzqalma/variativlik, okkazional sintaqmatiklik / paradiqmatiklik və s. linqvistik xüsusiyyətləri barədə olan elmi fikirlər də xüsusi maraq doğurur ki, təcümə prosesində bu da mütləq nəzərə alınmalıdır.

PFDV-lərin tərcümə problemlərinin öyrənilməsində interdisiplinar: 1)leksikoqrafiya (paremiofrazeoqrafiya), 2) ədəbiyyatşünaslıq(aforistika/paremiologiya) elmləri prizmasından nəzəri-inteqrativ nəticələrin əldə edilməsinə xüsusi təkan verir. Aforistika/paremiologiyada (M.N Federenko, N.T Sokolskaya, Q.L.Permyakov və b.) isə bu dil vahidlərinin nitqdə linqvovdidaktiklik/linqvokulturojilik və s. özəlliklərindən bəhs olunur. XXI əsr Azərbaycan dilçiliyində fundamental frazeo-leksikoqrafik tədqiqatlarda dillərin FV-lər sisteminin tipoloji öyrənilməsi, onların relyativ yaranma üsulları, müxtəlif semantik-struktur növləri, universal-konstitutiv xüsusiyyətləri və s. barədə ətraflı məlumat verilir.¹

“Dildə universal – analitik konstruksiyalar (UAK-lar) və onların diferensial əlamətləri” adlanan ikinci yarımfəsildə cümlətipli(və ya predikativ) frazeoloji vahidlərin (PFDV-lər) struktur-linqvistik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bəzi ənənəvi terminlərlə yanaşı “Universal-analitik konstruksiyalar” (UAK-lar) termininin işlədilməsi məqbul sayılır.² UAK-larda: 1) **U** – universal(lıq), bütün dillərdə dilin predikativ tipli frazeoloji vahidlərinin universal-filoloji relyativliyə (folklor/yazılı ədəbi janr, parasodik-linqvistik üzvlənmə, cümlə-mikrotekst) malik əlaqəlilik kəsb etməsi; 2) **A** – analitik(lik), müxtəlif konseptual məzmunlu frazeoloji ifadələrin nitqdə verifikativ qrammatik-məntiqi uyğunluq, analitik-linqvistik deyktiklik kəsb etməsi, 3) **K** – konstruksiya(lar), frazeoloji ifadələrin lakonik sintaktik quruluşlu, sintaqmatik-predikativ konstruksiyalı birləşmələr (sadə və ya mürəkkəb cümlə, hətta mikromətn) şəklində olması, bu sistemə daxil olan atalar sözü və məsəllərin, paremiyaların (müəllifsiz frazeologizmlər), aforizmlərin (müəllifli frazeologizmlər) və s. səciyyəvi əlamətlərinin abreviatur təqdimatıdır.

---

¹ Vəliyeva N. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət, Bakı, Azərənşr, 2006

² Гамидов И. Г. Философия грамматики пословиц и афоризмов. Баку, Сабак, 2001

UAK-larda leksik-sintaktik dil transpozisionallığı (cümlənin söz nominativliyi), informativ referentliliyi (vacib xəbər çatdırma xüsusiyyəti), aksiomatik relyativliyi (proqnozlaşdırıcı məlumat daşması), frazeoloji-semantik funksionallığı (məntiqi-fəlsəfi konseptuallığı) və s. digər spesifik xüsusiyyətlər səciyyələndirilir və bunların başqa dillərə tərcümədə əldə edilmə cətinlikləri müzakirə edilir. Tədqiqatda UAK-ların struktur təzahür formaları (atalar sözləri, məsəllər, pəremiya, aforizm, maksimum, sentens, qregeri, velyerizm, motto və s.) ilə klassik cümlənin nəzəri-tipoloji mütənasibliyi də araşdırılır.

Dilin UAK-lar sistemində yer alan PFDV-lərin klassik (kanonik) cümlələrlə qarşılıqlı münasibətləri müqayisə edilir. PFDV-lərin dilin minimal predikativ vahidi olan cümlə ilə oxşar və fərqli cəhətləri, ilk növbədə, tərcümə zamanı sintaktik quruluş və məzmun funksionallığına görə klassik (kanonik) cümlə ilə “qrammatik adekvatlıq”¹ məsələləri araşdırılır.

Məlumdur ki, nəzəri dilçilikdə klassik (kanonik) və ya adi cümlənin elmi təfsir tarixi uzun bir dövrü əhatə edir. Bu baxımdan klassik cümlənin elmi şərhinə aid kateqorial-nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir. V.A.Koduxovun fikrincə, cümlənin nəzəri tədqiqi ilə bağlı konsepsiyalar içərisində onun atributiv məntiq əsasında qurulan paradigmatik əlaqə və qrammatik münasibətlərdən yaranmış sistemli dil vahidi və sintaqmatik dəyişkənliyə malik predikativ əsaslı “bütöv bir nitq vahidi” olması barədə fikirləri təqdir edən elmi mövqe daha səmərəlidir.² Bu aktual fikirləri PFDV-lərə şamil etdikdə cümlətipli frazeologizmin tərcümə vahidi qismində uğurlu transformasiyası barədə ümumiləşmələr aparmaq olar.

Dilçilikdə “bitmiş bir fikir”, “hökm”, “söyləm”, “predikativ vahid” və s. ənənəvi təriflərlə təqdim olunan cümlə, ilk növbədə, sintaktik sistemin əsas vahididir. Əgər cümlə dilin qrammatik qanunauyuluqları əsasında qurularaq, vacib linqvistik-məntiqi meyarları (predikativlik, koqnitivlik, siqnikativlik, konnotativlik, denotativlik, deyktiklik, verifikativlik, kumulyativlik, psixo-praqmatiklik və s.) üzvi şəkildə birləşdirərək funksional-kommunikativ məqsədlərə xidmət edən mühakimə və ya söyləmədirsə, bu əlamətlər bütövlükdə həm də tərcümə vahidi olan PFDV-lərə məxsusdur. Lakin bu çərçivədə spesifik fərqlər mövcuddur; paremio-frazeologizmlər cümlənin konseptual semantikasına mövqeyindən, ilk növbədə, “hazır fikirlər” kimi qəbul edilir. Digər fərqlərə də diqqət edək:

---

¹ Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. Курс лекций М., 1999

1) klassik cümlənin catdırmaq istədiyi predikativ semantiklik bu cümlənin tərkib üzvlərinin daşdığı konkret semantik anlayışla mahiyyətə düz mütənəsbdir – PFDV-lərdə isə metaforik-abstrakt (məcazilik) semantiklik üstündür; 2) klassik cümlə modelinin praqmatik xarakteri bir çox mühüm leksik-sintaktik özəlliklərlə (həqiqi məzmun/forma; baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə bütöv, yarımçıq, adlıq, müxtəsər, geniş cümlə quruluşuna malik olma) bağlıdır – PFDV-lərdə isə leksik-qrammatik variativlik, sintaqmatik /paradiqmatik invariantlıq, yarımçıq və adlıq cümlə səkində söyləmlər və s. qətiyyəən müşahidə olunmur; 3) klassik cümlənin semantik-struktur özəlliyi təkəcə onu yaradan şəxsin monopolit diqtəsində deyil, həm də dialoji-binar oppozisiyanın (danışan-dinləyən) analitik-sintetik genezisi ilə realizə olunur – PFDV-lərdə isə monodüşüncə, yekun qərar/nəticə fikir dominantdır; 4) klassik cümlənin semantikasi dildənkənar faktlar əsasında (ictimai, sosial, coğrafi, tarixi və s.) funksional-qrammatik strukturlara uyğun şərtləndirilir – PFDV-lərdə sosial qrup, dialekt/jarqon, onomastik-xronikal və s. ifadələrə rast gəlinmir və əsasən stereotip ədəbi dil çərçivəsi gözlənilir; 5) klassik cümlədə siqnifikativ və denotativ mənaların mütləq mütənəsbliyi (təsdiq/inkar) nümayiş etdirilir – PFDV-lərdə daha çox siqnifikativ mənənin məntiqi-fəlsəfi təsdiq/inkar, paradoksallıq, situativlik və avtosemantiklik nəzərə çatdırılır; 6) klassik cümlənin mənəsi istisnasız olaraq konkret və abstrakt məzmunların sinsemantik ontoloji birliyi və modallıq əsasında üzə çıxarılır, UAK-larda isə ümumiləşdiricilik, abstrakt-metaforik məzmunluluq (həqiqət/yalan), arqumentləşdiricilik və ekspressivliklə üzvi əlaqədə əks olunur. (Əyani müqayisə aparmaq məqsədilə dissertasiyanın tam mətninə İ.Həmidovun tərtib etdiyi “UAK-ların diferensial əlamətlər cədvəli” əlavə olunmuşdur.)

Bundan əlavə, klassik cümləyə məxsus qrammatik və aktual üzvlənmə, çoxpilləli və çoxlaylı konfiqurasiyalılıq, modallılıq və s. əlamətlər PFDV-lərdə özünü yetərincə doğrultmur, yəni klassik cümlə modellərinin öz aralarında bir-biri ilə fərqləndirilməsi üçün tətbiq edilən ənənəvi prinsipləri birbaşa PFDV-lərə aid etmək düzgün deyildir. Hər bir PFDV cümlədir, hər bir klassik cümlə isə PFDV ola bilmir. Müqayisə edək: “İnsan üçün səbirli və zəhmətkeş olmaq çox vacibdir” (klassik cümlə) – “Səbr elə, halva bişər, ey qora, səndən, // Bəsləsən, atlaz olar tut yarpağından” (Azərbaycan atalar sözü); Göründüyü kimi, PFDV-lərdə sabitmənəlliliyin, ümumiləşdiriciliyin, siqnifikativ izolyasiyalılığın, koqnitiv konseptuallığın, qrammatik simvolikliyin, situativliyin, maksimal abstrakthılığın, paradoksəl ifadəliliyin və aksiomatiklik kimi kateqorial göstəricilərin klassik cümlələrdə müşahidə

olunmaması artıq sübut edilmiş nəzəri qənaətdir və bu, transformasiya prosesində tərcümə vahidi kimi mütləq nəzərə alınmalıdır.

“Aforizmlər və onların PFDV-lər sistemində yeri” adlı yarımfəsildə aforizm anlayışının tarixi inkişaf yolu qısa tədqim edilir, eyni zamanda bu istilahun humanitar sahədə artıq PFDV-ləri təmsil edən ümumi freym-anlayış olduğu sübut edilir.¹

İlk dəfə Hippokratın (b.e.ə. V əsr) “Xəstəliklərin müalicəsi” traktatında işlədilən aforizm sözü uzun müddət tibbi təyinatlı ifadə mənası kəsb etmiş, tədricən terminləşərək müdrik məzmunlu, lakonik janr funksiyası daşımağa başlamışdır. Fikrimizcə, Hippokratın tibbi traktatının ənənəvi klassik yunan şeiri “forma”sında deyil, yəni qafiyəsiz, vəznisiz, ritmsiz və s. adi cümlə şəklində yazılması, daha doğrusu, “a-form”–formasız, adi cümlə formasında təqdim olunması aforizm sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonralar bu tibbi traktatdakı “Həyat qısa, incəsənət isə əbədidir” tipli aforistik ifadələr “aforizm” termini altında təqdim olunmuşdur.

Q.Y.Kreydlin “Aforimin strukturu” məqaləsində son dövrlərdə aforizmlərin ədəbi-janr və ictimai-fəlsəfi xüsusiyyətlərinin tədqiq olunduğunu göstərir, dil-diferensial və ya frazeoloji-definitiv mahiyyətinin əsaslarının isə lazımcə öyrənilmədiyini qeyd edir.²

Rus və Avropa mənbələrində olduğu kimi, Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində də bu istiqamətdə müəyyən sistemsizlik nəzərə çarpır, kəlam, zərbi-məsəl, ibarə, fikra, özdeyış, vecizə, özlü söz, masal və s. kimi təqdim olunan istilahlar bir “aforizm” anlayışının müxtəlif definitiv növləri kimi təqdim olunur.

Alman alimi K. Földes bu qənaətdədir ki, aforizm – irrasional fikir kimi fərdi, əlavə müdaxilədən təcrid olunmuş lakonik dil ifadəsidir. Aforizmlərin linqvistik təbiətini anlamaq üçün idrak vasitəsi olan dilin ikili (anlayış və obraz) xarakterini əsas götürmək lazımdır: dil obraz şəklində, anlayış şəklində olduğundan daha çox ifadə etmək imkanına malikdir, çünki dil simvolik-metaforik gücü ilə idrak prosesinin daha dərin qatlarına nüfuz etmək qabiliyyətinə malikdir.³

---

¹ Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с. ISBN 978-5-98993-133-0

² Крейдлин Г.Е. Структура афоризма. Проблемы структурной лингвистики 1985-1987, М., 1989. 196-206с.

³ Csaba Földes/Wirrer, Jan (Hrsg.): Phraseologismen als Gegenstand sprach- und kulturwissenschaftlicher Forschung. Baltmannsweiler: Schneider-Verlag Hohengehren, 2004. ISBN 3896768808.

Beləliklə, aforizmlər bütün cəmiyyətlər üçün ortaq fəlsəfi dünyagörüşləri, həyatı düzgün dərk etmə vasitələri və mütləq həqiqət axtarışlarının dillə ifadə formasıdır. Öz təqdimat üsuluna görə yığcam, mənasına görə tutarlı və sərrast, tərbiyəvi-fəlsəfi əhəmiyyəti ilə fərqlənən bu linqvokreativ ifadə hər bir dilə məxsus universal-analitik konstruksiyalı FV-dir.

İ.Həmidovun “Aforizmlərin qrammatik fəlsəfəsi” əsərinə istinadən demək olar ki, PFDV-ləri bir-birindən aşağıdakı relevant kriterilərə: 1) fəlsəfi-qrammatik deyktiklik – şəxs, zaman, yer şərtlərinin uyğunluq dərəcəsi (hər kəs – hər yerdə – hər zaman); 2) məntiqi-qrammatik verifikativlik – həqiqətə uyğunluq dərəcəsi; 3) təsdiq / inkar assertivliyi (doğru və ya yalan); 4) müəlliflik / anonimlik münasibətləri; 5) semantik invariantlılıq – yeni məna kəsb etməlik; 6) müxtəlif sintaktik modellik (binarlıq, reduksiya, eliminasiya, kontaminasiya, adaptasiya, oppozitivlik, okkasionallıq və s.); 7) konseptual işarəvilik (hadisə və ya situasiya fraqmentarlığı) və s. görə fərqləndirmək olur.¹

Beləliklə, aforizmlər: müəlliflik / müəllifsizlik; abstrakt məzmun kəsb etmək; tetik-konseptoloji; paradoksallıq; aksiomatiklik və ya sübutedilməzlik; yekunlaşdırıcılıq; lakoniklik; ümumiləşdiricilik xüsusiyyətləri ilə digər cümlətipli FV-lərdən (atalar sözləri və məsəllər, pəremiyalar, qanadlı sözlər və s.) fərqlənir. Aforizm və atalar sözü/məsəllər; aforizm və pəremiya; aforizm və UAK-lar müqayisəsində öz frazeoloji səviyyəsinə görə aforizmlər aşağıdakı kateqorial göstəricilərə malikdir:

1. Aforizmlər kommunikativ-dil resursları səviyyəsində konseptual frazeoloji (cümlə, mikromətn, mətn səviyyəsində) əks etdirən frazeoloji dil vahidləridir;

2. Aforizmlərdəki frazeoloji hər hansı bir sabit semantik konseptuallığın müxtəlif xarakterli dil ifadələrinə sığması keyfiyyətidir;

3. Aforizmlər müsbət semantik denotativ-siqnifikativ məzmun, lakin mənfi struktur pragmatik - derivasiya nümayiş etdirir;

4. Aforizmlər sintaqmatik sərbəstlik kəsb etsə də, qrammatik konteksiyaya uyğunlaşmır;

5. Aforizmlər məna-motivləşmə keyfiyyətinə görə kanonik cümlələrə oxşasalar da, metaforik-konseptual, sabit semantik məna və hazırqəliblik əlamətlərinə görə onlardan tamamilə fərqlənir;

6. Aforizmlərin başlıca fərqliliyi bütöv bir cümlənin struktur-semantik

---

¹ Гамидов И. Г. Философия грамматики пословиц и афоризмов. Баку, Сабак, 2001, 272 с.

sabitləşməsi (frazeolojiləşməsi və ya konseptləşməsi) məsələsidir.

II fəsil "PFDV-lərin tərcümə tarixi" adlanır. **"PFDV-lərin tərcüməsi ilə əlaqəli ümumi-nəzəri müddəalar"** adlanan birinci yarımfəsildə bildirilir ki, tərcümə sənəti yarandığı gündən xalqların mədəni inteqrasiyasına xidmət etmişdir, bu da öz növbəsində tarixən iqtisadi-siyasi, sosial-ictimai əlaqələrin və multikultural münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. (Maraqlıdır ki, müvafiq elmi-tarixi mənbələrə nəzər yetirərkən o dövr tərcümə materiallarının əksəriyyətinin aforistik düşüncə məhsullarından ibarət olduğu görünür.)

Məlumdur ki, tərcümə geniş mənada beynəlxalq mədəniyyətlərəarası kommunikasiya müstəvisində bir dilin semantik kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi anlaşılır. R.Yakobsonun "Tərcümənin lingvistik aspektləri barədə" əsərində tərcümənin dildaxili, dillərəarası və semiotiklərəarası növləri fərqləndirilir və ilk dəfə olaraq nəzəri dilçiliyin inkişafında tərcümənin mühüm əhəmiyyəti göstərilir.¹ J.Münen isə əksinə, dilçilikdə əldə edilən elmi nailiyyətlərin tərcümə fəaliyyətinə təsirini təsdiqləyərək "Tərcümənin nəzəri problemləri" kitabında "prinsipial tərcüməolunmazlıq" problemini konstruktiv dilçiliyin imkanları daxilində həll etməyi təklif edir və diqqəti tərcümə dilində frazeoloji mətnin kodunu açmağa, onu adekvat anlamağa yönəldir.²

Müasir tərcümə nəzəriyyələri (semantik-ekvivalent, komponent-adekvat, identik-transformativ, təsviri-denotativ və s.) mətn lingvistikasının nəzəri əsaslarının təməl prinsiplərini əks etdirən elmi təsnifata – tərcümə mətnləri klassifikasiyasına əsasən öz qanunauyğunluqlarını təyin edir. PFDV-lər kimi mürəkkəb dil formullarının transformativ "kod dəyişməsi" dillərəarası inteqrativ təsir prosesində qarşılıqlı informativ adekvatlığa uyğun, ədəbi tərcümə nəzəriyyələrinin semantik-ekvivalent modellərinə əsaslanaraq həyata keçirilir.

FV-lərin tərcümə tarixinin XX əsr mərhələsi barədə qısaca olaraq onu demək mümkündür ki, A.V.Fyodrov, V.V.Komissarov, Y.İ.Retsker, N.M.Lyubimov, Q.Qaçeçiladze, K.N.Çukovski, V.Rossel, V.Bloje və b. ədəbi tərcümə problemlərinin həllinə ümumnəzəri münasibət bildirmişlər, lakin bu münasibət PFDV-lərin də tərcümə problemlərinin həllində kateqorial-obyektiv rol oynaya bilər.

---

¹ Яковсон Р. О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985, 456 с

² Мунэн Ж. Лингвистические проблемы перевода. Перевод как языковой контакт (Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - М., 1978. - С. 36-41)

Azərbaycan filoloqlarından M.Arif, M.Cəfər, C.Baxış, B.Tahirbəyov, V.Qafarov, Elçin, V.Hacıyev, Ç.Qurbanov, N.Qasımoğlu, R.Novruzov və digər dilçi-ədəbiyyatşünaslar/yazıçı-tərcüməçilər öz əsərlərində bu problemin yüksək ədəbi tərcümə meyarları çərçivəsində həllinin vacibliyini xüsusi olaraq vurğulamışlar.

Daha səhifəli təəssürat yaratmaq məqsədilə tədqiqat işinin bu fəslə müvafiq: a) **“PFDV-lərin “tərcüməolunmazlıq” problemi”**, b) **“PFDV-lərin linqvistik mentallığının tərcümədə verilməsi”** adlı yarım-fəsillərə ayrılaraq təqdim edilir.

“PFDV-lərin “tərcüməolunmazlıq” problemi” adlı yarım-fəsildə bildirilir ki, ədəbi tərcümənin kateqorial problemləri içərisində ən çətinini dilin sabit semantik birləşmələrinin – FV-lərin tərcüməsidir. Cümlətipli FV-lərin metaforik universallıq və sabit struktur/denotat mənalılıq xüsusiyyətləri tərcümə zamanı güclü intellekt və erudisiya tələb edir.

Y.Nayda “Tərcümə etmək elminə dair” tədqiqatında Bibliyanın spesifik tərcüməsi nümunəsində “tərcüməolunmazlığın” semantik interpretasiyasını, reseptorun (tərcüməçinin) nəzəri-referentiv, motivləşdirmə və linqvistik ötürmə metodlarını müzakirə edir və ilk dəfə olaraq transformativ ekvivalentlik, maksimal anlaşma, tərcümədə söz buraxma, artırma, dəyişdirmə kimi zəruri “texniki” üsulları təsbit edir.¹

Kade və A.Noybertin araşdırmalarında “tərcüməolunmazlıq” problemi pragmatik-eksplicit metodologiyaya əsasən həll edilir və bu metod PFDV-lərə tətbiq prosesində də özünü yetərinə doğruldu.

V.L.Komissarov “Tərcümə nəzəriyyəsi” əsərində “tərcüməolunmazlıq” probleminin elmi-tarixi təhlillərinə istinad edərək bu sahədə xüsusi nəzəriyyənin yaradılması təklifi ilə çıxış edir. Komissarovun fikrincə, belə bir nəzəriyyə tərcüməçi üçün ciddi strategiya rolu oynayaraq FV-lərin “tərcüməolunmazlıq” probleminin mühafizəkar xüsusiyyətlərinə işıq salan spesifik metod və tərcümə normalarını özündə ehtiva edən nəzəriyyə olmalıdır.

II fəslin “Paremio-frazeoloji vahidlərin linqvistik mentallığının tərcümədə verilməsi” adlı yarım-hissəsində dissertasiyanın praktik materialı qisminə tədqiqata cəlb edilmiş L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanındaki orijinal PFDV-lərlə tərcümə variantları müqayisə olunur.

“Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə mətnində paremio-frazeoloji vahidlərin aforistik-linqvistik relevantlığının çatdırılması tərcüməçilər Məmməd Arif və Beydulla Musayev tərəfindən

---

¹ Nida E. From One Language to Another. N.Y., 1985.123 p.

uğurla həyata keçirilmişdir. Bu zaman rus dilinə məxsus tarixi-semantik, flektiv leksik-qrammatik və digər vacib xüsusiyyətləri özündə əks etdirən FV-lərin kateqorial dil (morfoloji, cins, kəmiyyət, zaman, tərz və s.) parametrləri böyük məsuliyyətlə nəzərə alınmışdır. (Baxmayaraq ki, tərcüməçilərin yaradıcı dil erudisiyası sayəsində romanda işlənmiş FV-ləri Azərbaycan oxucuları üçün doğmalaşdırmaq mümkün olmuşdur, ancaq bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tələbləri qarşısında "Hərb və sülh" romanın tərcümə variantı bir qədər stereotip görünür.)

L.N.Tolstoyun məqsədi dilin yüksək abstraktlaşdırıcı və işarəverici xüsusiyyətlərindən (linqvokreativ abstraksiya) məharətlə istifadə etməklə, yəni rus atalar sözü və məsəllərinin, dini paremiyaların, məşhur aforizmlərin və digər aksiomatik eyhamların (inoskazanie) köməyi ilə taktiki gedişlər edərək oxucuya öz əsas bədii-fəlsəfi ideyasını çatdırmaq idi. S.Kubryakova dildə təzahür edən bu linqvokreativ frazeoloji abstraksiyanı (inoskazanie) belə şərh edir: "...təfəkkürün söz və düşüncə arasındakı "fərqlilik" amillərinin dildə şərti ifadəsi abstraksiya adlanır və bu abstraksiya dilin semiotiklik xassəsinə təkən verən prosesin bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə təqdim edilməsi deməkdir."¹

PFDV-lərinin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların məndə ya klassik cümlələr ilə qarışdırılması, ya da düzgün seçilməməsidir. Digər bir səbəb isə, tərcüməçi tərəfindən frazeologizmlərin səthi dərk edilməsidir ki, bu da çox zaman əsas mənanın – mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi həm də dillərin məcazlar sistemini (təsvir və ifadə vasitələrini) dərinləndirərək dərk etməli və onları maksimal dərəcədə təhrifsiz ifadə edə bilməlidir.²

Beləliklə, məlum frazeoloji tərcümə metoduna görə FV-lər iki qrupa bölünür: I.Ekvivalentli frazeologizmlər; II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentli frazeologizmlərin də iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər.

Tam frazeoloji ekvivalentlər qrupuna dildə sayca çox az olan, semantika, leksik tərkib, qrammatik quruluş və bədii-üslubi çalarlıq baxımından İD (**ilkin dil**) frazeologizmləri ilə üst-üstə düşən TD (**tərcümə**

---

¹ Кубрякова Е.С. Язык и знание. М., 2004. 400 с.

² Рецкер Я. Н. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. – М., 2004.

dili) frazeologizmləri daxildir: Məs., “Искусный полководец тот, который предвидел случайности” – “Məharətli sərkərdə o sərkərdədir ki, o, bütün təsadüfləri qabaqcadan görür.” (Ис.,212стр./257s.) Natamam frazeoloji ekvivalentlər qrupuna isə İD-də frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə bədiilik və məna baxımından qismən uyğun gələn TD frazeologizmləri daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri işlədərkən onların sabitlilik və ekspressivlik əmsallarının nisbi bərabərliyini nəzərə alır. Məs., “Христос с ним!” – “Allah köməyi olsun!” (Ис., 256стр./277s.) və s.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər hər bir dildə sayca daha çox olan frazeologizmlərdir. Bu tip frazeologizmlərin tərcüməsində daha çox bədiilik, ekspressivlik, məna emosionallığı baxımından çatışmazlıqlar olur. Belə məqamlarda analoji tərcüməyə üstünlük verilir, yəni rus dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını Azərbaycan dilində ifadə edə bilən ya tam, ya da qismən oxşar ifadələr əks etdirir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsinin aşağıdakı növlərinə diqqət yetirək: 1) **Təsviri tərcümə** – İD-də verilmiş frazeologizmin TD –də adekvat və ya analoji tərcüməsi mümkün olmadıqda təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Məs., “Тит, ступай молотить!” – “Tit, duzlu yeyirsən, ya şit? (I c.,356стр./385s.); 2) **Antonim tərcümə** – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. İD-də verilmiş frazeologizmlərin TD-yə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir. “Зуб на зуб не попадает” – “Dişi dişinə dəyir” və s. 3) **Hərfi tərcümə** – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlamaq şərtilə onların maksimal tərcüməsini verir. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin TD-yə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Məs., “Все дороги ведут в Рим” – “Bütün yollar Romağa aparır” və s. 4) **Müştərək tərcümə** – verilmiş frazeologizmin analoji tərcüməsi onun mənasını tam olaraq ifadə etmirsə, o zaman bu frazeologizmin analoji tərcüməsi ilə müqayisə edilir. Məs., “Язык доведёт до Киева” – “Soruşa-soruşa Məkkəyə də gedib çıxmaq olar” və s. 5) **Paralel tərcümə** – tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı, parallel tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növündə verilmiş frazeologizmin bəzən qısa etnoqrafik şərh(i)mənbə, müəllif və s.) verilir: “Стоит мучиться, когда жить остается одну секунду сравнении с вечностью?” – “Əbədiyyətə nisbətən insanın həyatı bir saniyə ikən, əzab çəkməyə dəyərmi?” (II c., 32стр./33s.);

Bir çox hallarda frazeologizmlər tərcüməçi tərəfindən müəyyən dəyişikliklərə (okkazional) məruz qalır. Tərcümə zamanı yazıçıların

məqsədyönlü şəkildə işlətdiyi frazeologizmlərə *sərbəst yazıçı frazeologiyası* da deyilir. Təbii ki, bu da öz növbəsində dilin və ədəbiyyatın zənginləşməsinə xidmət edir.

Deməli, tərcümə prosesində orijinaldakı PFDV-lərin referentiv xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün tərcüməçi: 1) İD və TD-də frazeologizmlərin ekvivalentlik dərəcəsini müqayisə etməli, yəni “transdilli sinonimlərdən” düzgün istifadə etməli; 2) xalqların tarixi-etimoloji xüsusiyyətlərini bilməli və müəllifin ideya-dil manerasını anlamalı; 3) ədəbi tərcümə metodlarından səmərəli istifadə etmək bacarığına malik olmalı; 4) müvafiq lüğətlərdən düzgün istifadə etməlidir.

“Ədəbi tərcümə vahidi və aforizm – frazeoloji mikromətn kimi” adlandırılan üçüncü yarımfəsildə tərcümə vahidi qismində aforizmlərin kiçik həcmli adi mətnlərdən fərqləndirilməsi problemi izah olunur.

A.D.Şveytser “Tərcümə nəzəriyyəsi” əsərində bildirir ki, maksimal tərcümə vahidini təyin edən elmi qənaətə əsasən, minimal tekstlərin (minimalizmlər) forma-məzmun mahiyyətini və linqvistik parametrlərini asanlıqla müəyyən etmək mümkündür.¹ Fikrimizcə, aforizmlərin analoji keyfiyyətləri bu meyarlar vasitəsilə müqayisə edilsə, ortaya olduqca maraqlı nəticələr çıxa bilər. Belə ki, bədii tərcümə nəzəriyyəsinə görə, maksimal tərcümə vahidi mətn götürülürsə, o zaman aforizmlər cümlə qismində frazeoloji mətn ekvivalentidir. Aforizm bir neçə cümlədən ibarət olduqda isə, o zaman frazeoloji hipermətn amlından və onun tərcümə məsələlərindən bəhs etmək lazım gəlir.

Öz semantikasına görə “kəşf”, “ideya”, “açıqlama”, “mühakimə” bildirən aforizmlər ictimai təfəkkürün dərk və etiraf etdiyi hadisələrin, cərəyanların, konseptlərin dildə cümlə və ya mətn şəklində reallaşan obyektiv inikas fenomenidir. Nitqin lüğət fondunu müdrək söz və ya fikir ehtiyatları ilə təmin edən bu dil vahidləri nümunəsində klişeləşmə(sitatlaşma) hadisəsi – mətnin frazeolojiləşməsi baş verir.

Nümunələrə diqqət yetirək: 1) «Любовь мешает смерти. Любовь есть жизнь. Все, все, что я понимаю, я понимаю только потому, что люблю. Все есть, все существует только потому, что я люблю... Любовь есть бог, и умереть, значит мне, частице любви, вернуться к общему и вечному источнику...». («Война и мир», IV том, ст.63) “Məhəbbət ölümə mane olur. Məhəbbət həyat deməkdir. Hər şey, hər şey ki mən anlayıram, hamısını ona görə anlayıram ki, mən sevirəm. Yalnız sevdiyim üçün hər şey mövcuddur, hər şey yaşayır. Hər şey ancaq məhəbbətə

---

¹ Швейцер А.Д. Теория перевода. М.: 1988, 198 с.

bağlıdır. Məhəbbət allahdır, ölüm isə o deməkdir ki, məhəbbətin bir hissəciyi olan mən ümumi və əbədi mənbəyə qayıtmalıyam.” (“Hərb və sülh”, IV cild,səh.75)

Göründüyü kimi, müqayisə edilən İD və TD nümunələrindəki lakonik ifadə tərz, məntiqi interpretasiya və ya elmi analiz cəhdi mikromətnin bədii abstraksiyalı fikir – yəni aforizm olduğunu sübut edir. Belə ki, bu zaman bir neçə sadə cümlənin bütöv frazeoloji semantiklik kəsb etməsi hesabına qazanılan sabit mikromətn meydana çıxır və bu mikromətn frazeoloji ifadələrin lakonikliyinə rəğmən, quruluşca geniş tərkibliliyə malik olur və belə birləşmələri digər frazeologizmlərdən (“dar”, “geniş”, “cümlətipli” və ya “predikativ quruluşlu” və s.) açıq-aydın şəkildə fərqlənən frazeoloji mikromətn adlandırmaq olar. Yuxarıdakı nümunədə frazeoloji mikromətnə – bədii əsərdən gətirilmiş intertekstual sitat-iqtibasda öz inkorpor işlənmə təyinatına görə aforizmləşmə/konseptləşmə(“Məhəbbət”) baş verir və nəticədə semantik-funksionallığına görə fəlsəfi aforizm ilə qarşılaşırıq.

Aforizmlərin dildə frazeoloji mətn semantik qrupları aforizmsünaslıq mənbələrinə əsasən belə müşahidə edilir: I.Fəlsəfi aforizmlər(aforizm-təriflər və ya aksiomlar); II.Didaktik aforizmlər (öyüdlər)

I. Fəlsəfi aforizmlər (aksiomlar) – insan, dünya, cəmiyyət, tarix və bu kimi fəlsəfi düşüncə məfhumlarını bədiiləşdirərək ümumiləşdirən, əsasən binar (ikiüzvlü) “nə nədir?”, “kim kimdir?” tipli suallara birmənalı və düzgün cavab-tərif deməkdir. Məs., “Война есть наименее труднейшее подчинение свободы человека законам бога” – “Müharibə – insan azadfikirliliyinin Allah qanunlarına ən dözülməz mütiliyidir.” (İc., 285/291s.)

II. Didaktik aforizmlər (öyüdlər) isə çoxprizmalı (kim, nə, harda, nə vaxt, necə, nə üçün və s.) sualları lakonik cavablandıraraq məna-əxlaqi əhəmiyyətə malik ifadələrdir.“Всё приходит во время для того, кто умеет ждать.” – “Gözləməyi bacaran adam üçün hər şey vaxtında gəlir.”(III c., 177/216 s.)

Deməli, aforizmlər maksimal tərcümə vahidi kimi öz relevant frazeoloji mətn əlamətlərini axıradək qoruyub saxlamağı tərcüməçidən tələb edir.

“PFDV-lərin tərcümədə ifadə imkanları” adlanan **III fəsil** dörd yarımfəsildən ibarətdir. **“PFDV-lərin tərcümə metodları”** adlı birinci yarımfəsildə cümlətipli FV-lərin başqa dilə transformasiya metodları nəzəri-analitik təhlilə cəlb edilir, tərcümədə orijinalın linqvostilistik-frazeoloji özünəməxsusluğunun saxlanması üsulları və intensional-implikasiyalı xarakterinin (hazırqəliblilik, lakoniklik, müəlliflilik, informativ dolğunluq, ekspressivlik və prozaiklik, itizəkahlıq, paradoksallıq,

mütləq avtosemantiklik, fraqmentlilik) qorunması tələbləri təqdir edilir.

Dili kod, yaxud işarələr sistemi kimi dəyərləndirən müasir semiotik dilçilik mövqeyindən yanaşdıqda tərcümə dillərarası koddəyişmələr prosesi sayılır. Bu zaman frazeoloji tərcümə vahidinin (və ya mətninin) orijinal mənbəyə maksimal bənzərliyini – yəni semantik və praqmatik eyniliyini əldə etmək məqsədilə aşağıdakı transformativ uyğunluqlar sistemi ehtiva olunur: 1. Ekvivalent uyğunluq; 2. Adekvat uyğunluq; 3. Təsviri uyğunluq.¹ PFDV-lərin tərcüməsinin optimal texnologiyası bədii tərcümənin məhz bu üç əsas kriteriyasına uyğunlaşmanı tələb edir, əlavə olaraq sərbəst tərcümə metodu barədə nəzəri düşüncələri məqbul hesab edir. Tərcümə prosesində PFDV-lərin orijinal və tərcümə mətnləri arasında funksional, struktur və məzmun uyğunluğu, ilk növbədə, nəzəri dilçilik metodologiyası, sonra isə müasir tərcümə nəzəriyyələri zəminində aparılır.

Məlumdur ki, iki müxtəlifdilli mətnin maksimal məzmun eyniliyi tərcümədə ekvivalentlik adlanır və tərcümədə linqvistik-funksional eynilik ekvivalentliyin əsas tələblərindən biri sayılır. Belə ki, tərcümədə izlənən əsas kommunikasiya məqsədi tərcümənin ən kiçik vahidi olan cümlənin (söyləm, mühakimə) mənasını kommunikativ aktda tam məzmunu ilə açıqlamağa müvəffəq olmaqdır. Frazeoloji məzmunun tam və qüsursuz tərcüməsi isə orijinal ilə tərcümə arasındakı: 1) orijinalın (ən kiçik tərcümə vahidi) leksik tərkibinin və sintaktik strukturunun ötürülməsi; 2) orijinal və tərcümənin leksik tərkib və sintaktik strukturları arasında semantik-struktur eyniliyi tələblərinin tənzimlənməsi şərtləri ilə qurulur.

Müşahidələr göstərir ki, tərcümə prosesində cümlətipli frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti ekvivalentliyin göstərilən tələblərinə (funksional, struktur, məzmun) eyni reaksiya vermir, məsələn, atalar sözü və məsəllər öz mühafizəkarlığını “tərcüməolunmaz” stereotipliyi ilə saxlamağa üstünlük versələr də, aforizmlər tərcümədə “məmnuniyyətlə” aşkarlanmağa imkan verir, bir şərtlə ki, tərcüməçi son dərəcə savadlı və yaradıcı şəxs olsun.

İdentik tərcümə metoduna görə, tərcümə modellərinin (ekvivalent, adekvat, təsvir və s.) korrelyasiya əməliyyatı (qarşılıqlı təsir) vasitəsilə PFDV-lərin linqvostilistik xüsusiyyətlərini TD-də tam əldə etmək olar. PFDV-lərin linqvostilistik əlamətlərinin saxlanması və ya qorunması şərtlə tərcümədə koherensiya problemini (məzmun-semantik və struktur vəhdəti) tamamilə həll etmək mümkündür.

---

¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М.: Международные отношения, 1986, 320с.

“Aforizmlərin transformasiya üsulları” adlı yarım fəsildə bu fikir vurğulanır ki, aforizmlərin tərcüməsi – a) ekvivalentlərdən istifadə (mütləq və nisbi); b) frazeoloji analoqlardan (variantlardan) istifadə; c) kalka üsulu ilə; d) təsviri tərcümə üsulu ilə həyata keçirilir.

Tərcümədə funksional baxımdan iki dil arasında aforizmlərin dominant xüsusiyyətlərinin: 1) aforistik ümumiləşdiricilik, 2) tərifvericilik (aksiomatiklik), 3) paradoksallıq, 4) ikiüzlülük – kim? kimdir/necədir? və ya nə? nədir/necədir?, 5) insan, məkan, zaman – kateqorial məntiqi-fəlsəfi vəhdət, 6) üslubi neytrallıq (birbaşalıq), 7) işarə vurma (eyhamlılıq) və s. çatdırılma üsulları keyfiyyətli tərcümənin tam qarantı sayılır. Aforizmlərin frazeoloji mikromətn kimi struktur-kompozisiya, leksik-semantik özəlliklərinin – lakonik forma/məzmun və metaforik obrazlılığının, koqnitiv dil ifadəliliyinin, yəni onun aforistik təsir və ekspresivliyinin tərcümədə itkisiz və adekvat ötürülməsi üsulu da tərcüməçi üçün çox vacibdir.

Bəzən aforizmləri yeni daxil olduğu TD mühitində məqsədyönlü “dəyişdirmək” lazım gəlir. Belə formal leksik-qrammatik əvəzlənmələr üsulu “sərbəst tərcümə” metodunun məlum üsullarına əsaslanır və əsas mənanın saxlanması şərti ilə təcrübədə: a) sinonim əvəzlənmələr; b) yaxınmənalı (nisbi) əvəzlənmələr; c) müxtəlif qrammatik-struktur transformasiyalarla əvəzlənmələr baş verir. Hər bir halda aforizmlərin frazeoloji mətn-struktur və leksik-üslubi özünəməxsusluğunu qorumaq üçün tərcüməçidən yüksək professionallıq tələb olunur. Aforizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin TD-də tam əks olunması aşağıdakı hallarda uğurlu ola bilər: 1) aforizmlərin lakonikliyi, yəni onların bədii-estetik formasını maksimal şəkildə saxladıqda; 2) aforizmlərin linqvistik - koqnitiv reprezentasiyasının xüsusi təqdiminə nail olunduqda; 3) aforizmlərin kommunikativ-funksional keyfiyyətləri kompleks nəzərə alındıqda; 4) aforizmlərin frazeoloji mətn koqzeziyası (semantik birliyi təşkil edən qrammatik əlaqələr) tərcümədə: a) təkrarlar-rekurens, mətn forikası, parafraz, paralelizm; b) mətn dolğunluğu, ellipsis, proforma; c) morfoloji və sintaktik bağlılıq və bu kimi zəruri əlamətlərin tam izləndiyi təqdirdə və s.

Aforizmlər bədii tərcümə nəzəriyyəsinin məlum metod və üslublarına əsasən tərcümə edilsə də, təcrübə göstərir ki, aforizmlərin tərcüməsi üçün optimal nəzəriyyənin yaradılmasına zəruri ehtiyac vardır.

“Hərb və sühl” romanındakı PFDV-lərin tərcümə özəllikləri” adlı yarım fəsildə yuxarıda qeyd edilən metod və üsullara nümunə olaraq praktik materiallar əsasında PFDV-lərin milli-mənəvi sərvət kimi transformasiya yolları və tərcümədə ümumbəşərilik nüansları məntiqi ardıcılıqla müqayisə olunur.

L.N.Tolstoyun "Hərb və sülh" əsərindəki PFDV-ləri "bir cümləyə sığmış roman-ifadə", "roman içində roman" və s. kimi təqdim edən tədqiqatçı V.B.Şklovski onları həm mətn daxili şəraitin (müəllifin dili), həm də mətn-xarici reallıqların arasında münasibətlərin mütənəsiblik ölçüsü kimi qəbul edir.¹

Aşağıdakı müqayisələr vasitəsilə PFDV-lərin tərcümə özəllikləri ilə tanış olaq:

1-ci variant. «**Sıfır**» transformasiya. Bu halda PFDV-lərdəki sintaktik konstruksiyalar olduğu kimi saxlanılır, sözlər öz həqiqi mənasında verilir, sanki "frazеoloji kalka" yaradılır:

<p>"Жена для совета, теща для привета, а нет милей родной матушки." (т. IV, с. 49)</p>	<p>"Arvad məsləhət üçün, qaynana hörmət üçündür, amma doğma anadan əziz adam yoxdur." (IV c., s.57).</p>
--	--

2-ci variant. **Morfoloji transformasiya** – bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsi ilə əvəzlənməsi baş verir:

<p>"Без снасти и виша не убьёшь" (т. IV, с.99)</p>	<p>"Əlində yarağın olmasa, heç bit də öldürə bilməzsən" (IVc., s.112)</p>
--	---

3-cü variant. Tərcümədə sözün buraxılması – **elliptik transformasiya** formalaşır:

<p>"Власть есть только зависимость, существующая между выражением вашего лица и исполнением этой воли другими людьми." (т. I, с.322)</p>	<p>"Hakimiyyət – bir şəxsin iradəsinin ifadəsi ilə bu iradənin başqa adamlar tərəfindən yerinə yetirilməsi arasındakı əlaqədən ibarətdir." (I c., s.359)</p>
--	--

4-cü variant. Tərcümədə sözün əlavə olunması – **proteza transformasiyası** aparılır:

<p>"Есть два источника людских пороков: праздность и суеверие, и что есть только две добродетели: деятельность и ум." (т. I, с.108)</p>	<p>"İnsanın pis əməlləri üçün iki mənbə vardır: bekarçılıq və mövhumat, yaxşı əməlləri üçün də iki mənbə vardır: fəaliyyət və ağıl." (I c., s.120)</p>
---	--

5-ci variant. Tərcümədə sintaktik-qrammatik dəyişikliklər (**sintaktik transformasiya** – cümlə tipinin dəyişilməsi) baş verir:

<p>"Час терпеть, а век жить." –</p>	<p>"Bir saat səbir yüz il ömrə bərabər-</p>
-------------------------------------	---

¹ Шкловский В.Б., Материал и стиль в романе Л. Толстого «Война и мир», 1928, 217 с.

<i>mürəkkəb cümlə</i> (т.І, с.50)	<i>dir.</i> – <i>sadə cümlə</i> (Ic., s.56)
<i>6-ci variant.</i> Tərcümədə sözün generalizasiyası (sözün “radiusunun” genişlənməsi)	
“Думали о горе, ань радость.” (т.І, с.50)	“ <i>Şər deməsən, xeyir gəlməz.</i> ” – <i>sərbəst tərcümə.</i> (Ic.s.?)
<i>7- ci variant.</i> Tərcümədə sözün modulyasiyası (modulyativ tərcümə):	
“Да червь капусту глаже, а сам прежде того пропадает.” (т.IV, с.49)	“ <i>Qurd kələmi içindən yeyər, amma özü kələmdən qabaq məhv olar.</i> ” (IV c., s.57)
<i>8-ci variant.</i> Tərcümədə sözün modifikasiyası:	
“Нужно представление об обетованном, чтобы иметь силы двигаться.” (т.IV, с.120)	“ <i>İrəliyə hərəkət etmək üçün qüvvə olsun deyə, insan qabaqda səfali bir yeri təsəvvür etməlidir.</i> ” (IV c., s.135)
<i>9-cu variant.</i> Tərcümədə sintaktik bütövlüyün sadə və ya qarışıq tipli cümlələrlə ifadə olunması:	
“Наше тело машина для жизни. Оно для этого устроено. Оставьте в нем жизнь в покое, пускай она сама защищает, она больше сделает одна, чем когда вы ей будете мешать лекарствами.” (т.III, с.261)	“ <i>Bizim bədənimiz həyat üçün bir maşındır. Bədən bunun üçün qurulmuşdur. Bədəndə həyatı rahat buraxın, qoy öz-özünü müdafiə eləsin, siz ona dərmanla mane olmasanız, o özü üçün daha çox iş görər.</i> ” (III c., s.279)
<i>10-cu variant.</i> Tərcümədə əlavə şərhdən – sözdən, söz birləşməsindən, cümlədən imtina etmək:	
“Когда человек находится в движении, он всегда придумывает себе цель этого движения.” (т.IV, с.120)	“ <i>Hərəkətdə olan adam həmişə öz hərəkətinə bir məqsəd düşündür.</i> ” (IV c., s.135)
<i>11- ci variant.</i> Tərcümədə Feilin tərz və zamanlarının əvəzlənməsi (üç fəlsəfi zamanın qrammatik ifadə variantlarının bir-birini əvəzlənməsi):	
“Случай сделал положение и гений воспользовался им.” (т.І, с.243)	“ <i>Təsadüfi vəziyyət yaradıb, dahi isə ondan istifadə edir.</i> ” (Ic., s.272)
<i>12-ci variant.</i> Tərcümədə Feil şəkillərinin, təsriflənən və təsriflənməyən formalarının əvəzlənməsi:	
“Вино откупорено, надо его выпить.” (т.III, с.227)–qısa feili	“ <i>Şərab şüşəsinin ağzı açılmışdırsa, onu içmək lazımdır.</i> ” (IIIc., s.275)–

sifət.	məchul növ feil
--------	-----------------

13-cü variant. Tərcümədə **kəmiyyət əvəzlənmələri:**

“Иногда обстоятельства бывают сильнее человека.” (Т.І, с.151)	“Bəzən şərait insandan daha güclü olur.” (I c., s.172)
--	---

14-cü variant. Tərcümədə **təsvirin genişləndirilməsi:** (təəssüf ki, bu, aforizmlərin ən vacib şərtini – lakonikliyi pozur)

“Все есть, все существует только потому, что люблю. Все связано одной ею.” (Т.ІІІ, с.66).	“Hər şey ki, mən anlayıram, hamısını ona görə anlayıram ki, mən sevirəm. Hər şey ancaq məhəbbətlə bağlıdır.” (IIIc., s.74)
---	--

15-ci variant. Tərcümədə **qarışıq tipli transformasiyalar barədə söhbət açmaq lazım gəlir:**

a) mürəkkəb cümlənin sadə cümlə ilə və ya əksinə:

orijinalda: “Всё приходит во время для того, кто умеет ждать.” (Т.ІІІ, с.177)	tərcümədə: “Gözləməyi bacaran adam üçün hər şey vaxtında gəlir.” (III c., s.216)
---	--

b) ixtisarlar:

orijinalda: “Ум—это то, что группирует события и делает выводы, а способность спокойно созерцать ход всех этих событий — воля сильнее ума.”(Т.ІІІ, с.180)	tərcümədə: “Ağıl hadisələri qruplaşdırır və nəticələr çıxarır.” (IIIc, s.218),
---	--

c) bir dilin realiyalarını digər dilin realiyaları ilə əvəz edilməsi:

orijinalda: “Царь есть раб истории.” (Т.ІІІ, с.8),	tərcümədə: “Padşah belə tarixin quludur.” (IIIc, s.11) və s. hallar baş verir.
--	--

“Hərb və sülh” romanının tərcüməsində diqqəti bəzi qüsurlara da cəlb etmək istərdik. Müqayisələr apardıqda, romanın orijinal və tərcümə variantlarından seçilmiş nümunələrin səhifə nömrələri arasında fərqin nə qədər böyük olduğunu görürük və bu fakt tərcümədə “uzunçuluq”dan xəbər verir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Platon Karatayev surətini xarakterizə edən aforizmlərin tərcüməsi uğursuz alınmışdır. Məsələn, Platonun dili ilə yumoristik “Лер – свернулся, встал – встряхнулся” ifadəsini adi bir normativ-klassik cümlə ilə :“Uzandım – büzüldüm, qalxdım – silkindim” (IV c.,46/57s.) vermək əvəzinə oxşar məzmunlu “Üçdə alacağım yox, beşdə verəcəyim” Azərbaycan məsəli ilə verilsəydi, daha uyğun koloritli tərcümə alınardı.

“PFDV-lərin tərcüməsinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti” adlı son yarımfəsilə bildirilir ki, XXI əsrdə ədəbi dilin təkamül prosesinin ən yeni münasibətlər və multikultural əlaqələr müstəvisində inkişaf etdirilən tərcümə sənəti Azərbaycanda tarixi-mədəni dəyərlərə söykənmişdir.

Müxtəlifsitəmlı dillərdə (müasir rus və Azərbaycan dilləri müstəvisində) PFDV-lərin, həmçinin aforizmlərin nəzəri-tipoloji tədqiqi mütəxəssislərə onların aktual tərcümə problemlərinin tənzimlənilməsi üzrə əsaslı nəticələr əldə etmək imkanı verir. PFDV-lər qrupu və onların tərcümə modelinin müəyyənləşdirilməsi üçün cümlənin kvintessentiv parametrlərinin (fonetik-morfoloji, qrammatik-sintaktik, məntiqi-semantik və s.) sistem halında öyrənilməsi nə qədər vacibdirsə, bütöv cümlənin frazeoloji vahidə (və ya leksikoqrafik ifadəyə) çevrilməsi hadisəsinin parallel linqvistik cərəyanlarla (tərcüməşünaslıq, mətnşünaslıq, tərcümə dilçiliyi, mətn dilçiliyi və s.) qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməsi bir o qədər zəruridir.

PFDV-lərin tərcüməsi aforistik ifadələrin yarandığı İD-in mental xarakterinin qorunması, həm də aforistik fikirlərin TD-də düzgün ifadə olunması baxımından çox mühüm nəzəri-praktik əhəmiyyət daşıyır. Həmin nəzəri-praktik nəticələr bunlardır: 1) Tərcümə olunacaq PFDV-in mənasını və onun informativ-kontekstual dəyərini tam başa düşməli; 2) Aforizmin məxsus olduğu müəllifin məqsədini (anonim aforizmin isə yaradılma məramını) düzgün müəyyən etməli; 3) FV-lərin tərcümə metodlarından düzgün istifadə etmək bacarığına malik olmalı; 4) PFDV-lərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində onların ekvivalentlərindən istifadə etməyi bacarmalı; 5) PFDV-lərin bədii-metaforik kontekstindən uzaqlaşmamalı; 6) PFDV-lərin tərcümə olunduğu dilin norma və tələblərinə tam cavab verməli; 7) Tərcümə prosesində müvafiq lüğətlərdən düzgün istifadə etməli və İD frazeoloji mətninin dil və üslub məsələlərinə diqqət yetirməli; 8) Tərcüməçi dillərin FV-lər sisteminə nüfuz etməyi bacarmalı, tərcümə etdiyi PFDV-ləri öz dilində “yenidən yaratmaqla” dilin hazırqəlib ifadələr fondunu zənginləşdirməlidir və s.

Tədqiqatın **“Nəticə”** hissəsində araşdırılan problemin həlli yolları ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. К вопросу о функционировании аксиоматических выражений// ADU-nun elmi məqalələr toplusu – III. Bakı, 1999, s. 3-4

2. Теоретическое осмысление паремиологических единиц// ADPU-nun xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2006. №-6, s. 56-61

3. Aforistik ifadələr və onların tərcüməsi problemi// ADU, Elmi

xəbərlər. Bakı, 2006, №-2, s. 79-81

4. Aforistik ifadələrin tədqiqi// ADU, Elmi xəbərlər.Bakı,2006, №-3, s. 269-270

5. Роль паремиологических единиц в повышении культуры речи// ADU, Elmi xəbərlər. Bakı, 2006, №-6, s.83-85

6. L.N.Tolstoyun “Hərb və Sülh” romanındakı paremioloji vahidlərin (aforizmlərin) Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bəzi funksional-üslubi xüsusiyyətləri//BDU,Dil və ədəbiyyat seriyası,Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2009, s.73-79

7. Frazeo-paremioloji vahidlərin (aforizmlər) tərcüməsinin bəzi spesifik xüsusiyyətləri barədə (L.N. Tolstoyun, “Hərb və Sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında)// ADU “Elm il”inə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual probleminə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları, Bakı (21-22 may) 2009, s. 69-74

8. Paremioloji vahidlərin tərcümə problemləri// Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransı materialları, Bakı – 2010, s. 156-158

9. Paremioloji vahidlərin definisiya və terminoloji təsnifat problemi// “Terminologiya məsələləri” jurnalı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası terminologiya komissiyası, Bakı – 2010, s.135-141

10. Aforizmlərin terminoloji təqdimat problemləri// ADU, “Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər”, Beynəlxalq Elmi konfransın materialları (25-27 noyabr, 2010), s. 189-190

11. Aforizmlər – metodiki-illüstrativ vasitə kimi// ADU,Xarici dillərin tədrisini aktual problemləri,IV Respublika Elmi konfransının materialları(18-19may, 2011), s. 235-236

12. Aforizm termininin tarixi araşdırılması barədə// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri”, Respublika Elmi konfransı (iyun – 2011), s. 206-209

13. Dil – mənəvi vətəndir.// ADU, Universitetlərarası dialoq: auditoriyanın idarə olunması, qiymətləndirmə, şəffaflıq. Respublika elmi-parktik konfransı. (24-25 noyabr 2011), s. 62-65

14. Проблема дефиниции и терминологической классификации паремиологических единиц // Международная научная конференция «Семиосфера» Ю.М. Лотмана. Москва, 22 Апреля 2012, s. 82-85

15. The problem of definition and terminological classification of paremiological phrases in the languages //Czech Republic, Parémie národů slovanských IV: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v

Ostravě ve dnech 9.-10. října 2012/ Ostravská univerzita Ostrava – 288 s. Část. anglický, polský a ruský text ISBN 978-80-7464-127-5, s. 9-13

16. Проблема дефиниции афоризмов//ADU, V Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri,s.78-80

17. Dildə aforizmlər tezarusunun təhlili// ADU, Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri, Beynəlxalq Elmi Konfrans. Azərbaycan, Bakı, 27-28 noyabr 2012-ci il,s. 63-65

18. Nanolüğətçilik və ya Vikipediya da Azərbaycan aforizmləri tezarusunun yaradılması//“Azərbaycanda xarici dillər” elmi-metodik jurnal, №2 (22)/ 2013, Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı,s. 49-52

19. Vikipediya da Azərbaycan aforizmlərinin tezarusunun yaradılması problemləri//Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, s.338-341

20. Проблема дефиниции и терминологической классификации фразеологических единиц// Вестник Московского Университета, серия 9, “Филология. Теория языка”, изд. МГУ им. М.В.Ломоносова, Москва, 3/2015г.,s.138-143.ISSN 0201-7385 ISSN 0130-0083

21. Modern genclik ve klasik edebiyatın felsefesi–L.N.Tolstoyun”Harp ve Barış” romanının ahlaki ve eğitici rolü.Tolstoyun aforizmaları”, II Uluslararası çocuk və Genclik edebiyatı simpoziumu, Bilidiriler № 5, İstanbul, 2015, s.184-188

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ПАРЕМИО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ ЯЗЫКА**

**(на материале перевода романа Л.Н.Толстого «Война и мир» на
азербайджанский язык)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» традиционно обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, даются сведения о целях, задачах, объекте, предмете, методах и источниках исследования, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе «Паремио-фразеологические единицы языка. Универсально-аналитические конструкции и афоризмы» в обобщенной форме излагаются научно-теоретические концепции и взгляды на паремио-фразеологические единицы языка – ПФЕЯ (паремии, пословицы, поговорки, крылатые слова, речевые клише, афоризмы и др.) в русской, европейской и азербайджанской лингвистике. С целью изучения ПФЕЯ и афоризмов как предмет перевода раскрывается лингвистическая сущность разновидностей фразеологизмов пословичного типа.

Во второй главе «История перевода ПФЕЯ» прослеживается история изучения ФЕ как объекта художественного перевода и подчеркивается научно-практическая значимость перевода афоризмов на азербайджанский язык. На материале перевода романа Л.Н.Толстого «Война и мир» на азербайджанский язык выявляются наиболее традиционно-эффективные методы (эквивалентный, адекватный, описательный и др.) перевода фразеологических единиц предикативного строя и предлагается комплексное решение проблемы «непереводимости» ПФЕЯ.

В третьей главе «Способы выражения ПФЕЯ при переводе» на материале разносистемных языков - русского и азербайджанского – предлагаются релятивные трансформационные нюансы и методы перевода афоризмов. Научное осмысление процесса фразеологизации афоризмов обуславливается признанием ещё одной из важных проблем трансязыковой системы между синтаксическим и лексико-фразеологическим уровнями языка, в результате достижения которого можно усовершенствовать способы выражения ПФЕЯ при переводе и сделать необходимые выводы об их полномочном переводе в целом.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**TRANSLATION PROBLEMS OF PAREMIO-PHRASEOLOGICAL
UNITS OF THE LANGUAGE**
**(based on translation materials of the novel into the Azerbaijani language
“War and Peace” by Leo Tolstoy)**

Summary

Dissertation paper consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of references.

In the introduction of the research the actuality of the theme, the aims and objects of the investigation, its scientific innovation and methodological basis are determined, the theoretical and practical importance of the work, the approval of its scientific thesis are pointed out.

The first chapter of the thesis, “Paremio-phraseological linguistic units. Universal analytical constructions and aphorisms” is exploring theoretical items which are particular functional importance for Russian-European and Azerbaijani linguistics. Phraseograph, paremiology, aphorism and aphoristic sciences have a significant role in the studies of sentence type phraseologies such as proverbs, sayings, paremios and aphorisms known as universal analytical constructions in modern linguistics. Based on the translation materials of the novel into Azerbaijani language “War and Peace” by Leo Tolstoy, the issue of “untranslatability” of phraseological units is analyzed from scientific points of view due to equivalent, adequate, descriptive etc. transformational means of paremio-phraseological linguistic units.

The second chapter devoted to “The history of Paremio-phraseological linguistic units” traces the history of the study of of Paremio-phraseological linguistic units as an object of literary translation, covers the theoretical and practical point of view on the subject in the linguistic translation studies, and also emphasizes the scientific and practical significance of aphorisms translated into the Azerbaijani language. Exploration process of aphorism as a sentence type of phraseologism is followed purposefully in modern linguistics and is compared with other types included phraseological units.

The third chapter of the work entitled “Expression methods of Paremio-phraseological linguistic units in translation” aphorisms are generalized with help of translation theory and presentation necessity of the transformation methods is stressed which will stimulate problem solution.

The main results and research outcomes are summarized in the "Conclusion" part of the work.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Насиба Гуснали кызы Аббасова

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ПАРЕМИО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ ЯЗЫКА
(на материале перевода романа Л.Н.Толстого «Война и мир» на
азербайджанский язык)**

5704.01 – «Теория языка»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2016